

MƏRASİM FOLKLORU. ОБРЯДОВЫЙ ФОЛЬКЛОР. RITUAL FOLKLORE.

AZƏRBAYCANDA NOVRUZ

(informatik məlumat)

Açar sözlər: Azərbaycan, Novruz, Oğuz oğlu, 21 mart, əkinçilik mədəniyyəti, ovçuluq, yaz bayramı, Su, Od, Yel, Torpaq, Qodu, Kosa, Keçəl

Azərbaycan xalqı özünün erkən əkinçilik, maldarlıq təsəvvürləri ilə bağlı rəngarəng bayramlarını yaratmışdır. Ulu qaynaqlardan süzülüb gələn, yaddaşlara yoldaş olan bu bayramları xalqımız bir-birindən oynaq, şirin və lətafətli nəğmələr, erkən təsəvvürlərlə bağlı miflər, ayin, etiqad, ənənə və mərasimlərlə bəzəmişdir. Yüzlilliklər dolubunda bu xalq bayramlarının nəğmə və sözünün nəqşi pozulanı da olub, bəndi unudulanı da... Ancaq xalq coşqun bir yaradıcılıqla bu nəğmələrin pozulmuş ahəngini, el sözünün unudulmuş bəndini cilalamış, onu özünün qüdrətli mənəvi dünyasını əks etdirən çeşidli yallılar, rituallar, ayinlər, mərasimlər, coşqun rəqslər, rəngarəng oyunlar və açıq havada keçirilən meydan tamaşaları ilə bəzəmişdir.

Xalqımızın belə böyük bayramlarından biri də Novruz bayramıdır. O, hər il mart ayının 20-21-22-də (köhnə təqvimlə martın 7-8-9-da keçirilmişdir).

Novruz haqqında məlumat verən tarixi və ədəbi mənbələr geniş və çoxsaylıdır. Onlardan ən qədiminə Azərbaycan miflərində rast gəlirik: «Oğuz oğlu zağada yaşayanda qışdan yaman qorxardı. Ona görə də ilin üç fəslində qışa tədarük görər, dünyanın naz-nemətini zağaya yığıb gətirərdi. Bir il qış uzun çəkdi. Oğuz oğlunun azuqəsi qurtardı. Çarəsiz qalan Oğuz oğlu Böyük çillənin otuzuncu günü zağadan bayıra çıxdı ki, yeməyə bir şey tapıb gətirsin. Nə qədər gəzdirdi, dolandı, heç nə tapmadı. Saqqalı buz bağladı, əli-ayağı dondu. Kor-peşman evə qayıdanda yolda bir qurd balasına rast gəldi.

- Oğuz oğlu, bu qarda-boranda haradan gəlirsən, - deyə qurd balası soruşdu.

Oğuz oğlu başına gələn əhvalatı danışdı. İlin aylarından gileyləndi. Dedi ki, elə ay var yaxşı dolanırıq, elə ay da var ki, acından qırılılıq. Oğuz oğlu ayları təriflədi, ayları yamanladı.

Qurd balası dedi:

- Ey Oğuz oğlu, qabaqdakı yolayrıcında səni bir sürü qoyun, bir qucaq sünbül, bir cəhrə, bir də əl dəyirmanı gözləyir. Onları alıb zağana apararsan. Qoyunu kəsib ətini yeyərsən. Yunundan cəhrədə ip əyirər, özünə paltar tikərsən, dərisini əyninə geyərsən. Sünbülün dənini də əl dəyirmanında çəkər, unundan çörək bişirərsən. Yaza çıxarsan. Ancaq sənə verdiyim əmanətlərdən gərək muğayat olasan, sünbülü və qoyunu özün artırasan. Quzuları əlinin üstündə saxlayıb böyüdəsən. Sünbülün dənini yerə səpib onu alınının təri ilə suvarasan. Dediklərimə əməl eləyə bilməsən, yaşamaq sənə üçün çətin olacaq.

Oğuz oğlu yolayrıcına gəldi. Qurd balasının dediklərini götürüb zağaya gətirdi. Qışı kefikök dolandı. Yazda sürünü dağlara yaydı, sünbülü torpağa səpdi, gecə-gündüz sürülərin, sarı sünbülün qulluğunda dayandı. Oğuz oğluna bir bolluq üz verdi ki, gəl görəsən. O gündən bütün ili işlədi. Qurd balasına rast gəldiyi Böyük çillənin otuzuncu günündən isə bayrama hazırlaşmağa başladı. İlin beş gününü yedi, içdi, çaldı, çağırdı, qohuma-qardaşa bayrama getdi. Həmin ildən Oğuz oğlu ilinin başlanğıcını o gündən hesabladı. O günə Novruz adı verdi. Novruzu bayram eləməyə adət elədi. Novruz ona uğur gətirdi».

O vaxtdan Novruz müxtəlif dinlərin qanun kitablarına, əsərlərinə, risalələrə və səyahətnamələrə düşdü. Onu geniş ərazilərdə bayram eləməyə başladılar. Məsələn, mənbələrdə göstərilir ki, Əhəmənilər dövründə (Miladdan əvvəl 558-330) Novruzu bayram eləmək xalq arasında adət olmuşdur. Həmin bayramın keçirilməsi insanın yaşayışı, təminatı, həyatını qoruyub saxlamağa çalışması, əmək vərdislərinə yiyələnməsi, əkinçiliyin və maldarlığın əsasını qoyması ilə əlaqələndirildi.

Novruzun bayram edilməsi nisbətən sonralar mifoloji təsəvvürlərdən real zəminə köçürülmüşdür. Bayramı xalq arasında sabitləşdirmək üçün müxtəlif təriqətlər və dinlər, şahlar və hökmdarlar ciddi-cəhdlər göstərmişlər. Zərdüştilər Novruzu öz adət və ənənələri ilə bağlamağa çalışdıqları kimi, sonralar da belə təşəbbüslər olmuşdur. Novruzu İran hökmdarları Cəmşidin və Keymurasın adı ilə bağlayan rəvayətlər də yaranmışdır.

İslam dini xadimləri də Novruza öz rəngini vurmağa cəhd göstərmiş, həmin gün xəlifəni taxta çıxarmışlar. Lakin Novruz nə zərdüştiliyin, nə də islamın təsiri altına düşməmiş, özünün humanist mahiyyətini yaşatmışdır. Xalqın təsəvvüründə bütün dinlərdən və təriqətlərdən, siyasi baxışlardan uzaq ümumxalq bayramı kimi qalmışdır.

Novruz haqqında daha mükəmməl təsvirlər, məlumatlar tarixlərin yaddaşında yaşamaqdadır. XI əsr ərəb tarixçisi Əbu Reyhan əl-Biruninin (973-1048) «Qədim xalqlardan qalmış yadigarlar», «Qanuni-məsudi», «Ət-təfhim» əsərlərində, Ö.Xəyyamın (1045-1131) «Novruznamə» risaləsində, XI əsr ərəb tarixçisi Nizamül-Mülkün «Siyasətnamə»sində Novruz barədə geniş məlumatlar vardır.

Ömər Xəyyam «Novruznamə»sində yazırdı: «Cəmşid bu günü (Fərvərdin-mart ayının əvvəlini – A.N.) Novruz adlandırmaq barədə fərman verdi. Hər il fərvərdinin başlanğıcını bayram eləməyi, yeni ili həmin gündən hesablamağı əmr elədi».

Novruzun qədimdən bayram edilməsi Şərqi mütəbər ədəbi mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Ə.Firdovsinin «Şahnamə»sində bayramın İran təqviminin ilk ayı olan fərvərdinin – mart ayının əvvəlində keçirildiyi göstərilir.

N.Gəncəvinin «İsgəndərnəmə»sində, Ə.Nəvainin «Səddi-İsgəndər»ində bizim eradan 350 il əvvəl Novruzun böyük xalq bayramı kimi keçirildiyi qeyd edilir. Təsədüfi deyil ki, Nizamidə İsgəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabəyə qonaq gəldiyi gün elə Novruz bayramı günü idi.

Tarixi mənbələr Novruzun, eyni zamanda təqvim bayramı olduğunu da əks etdirməkdədir. Yerin Günəş ətrafında hərəkəti ilə fəsillərin dəyişməsi, qışın keçib yazın gəlməsi, yeni əmək mövsümünün başlanması ilə əlamətdar idi. İnsanlar yeni günü həm də yeni fəslin gəlməsi, yeni əmək mövsümünün başlanması kimi başa düşür və bu günü bayram kimi təntənə ilə qeyd edirdilər.

Göründüyü kimi, əkinçilik təsəvvürləri ilə bağlı yaranan Novruz özünün sonrakı inkişafında həm müxtəlif dinlər tərəfindən mənimsənilməyə məruz qalmış, həm də astronomik təsəvvürləri əks etdirən təqvim bayramı adı ilə yaşamışdır. Xalq həmişə Novruz bayramına böyük hazırlıq görmüş, onu təntənə ilə keçirmişdir. Bu gün Azərbaycanda Novruz bayramı özünün yarandığı tarixi yetkin formasını qoruyub saxlamışdır. Qışın gəlməsi ilə başlayan Böyük çillə ilə Kiçik çillə şənliklərindən sonra fevralın 20-dən Su, Od, Yel və Torpaq etiqlərinə tapınma görüşlərini əhatə edən İləxır çərşənbə şənlikləri başlayır. Bayramsevər xalqımız onu çeşidli şənliklər silsiləsi ilə keçirir, Novruzu bolluğa, firavanlığa, sülhə və əmin-amanlığa aparan yüksək ideallarla qarşılayır.

Bayrama qırx gün qalmışdan Novruza hazırlıq görülərdi. Hazırlıq Şum, Saə və torpağa istilik gətirəcək «Xıdır Nəbi» mərasimlərinin keçirilməsi ilə başlardı. Çünki ibtidai insanın yaşayışı əkinçilik və maldarlıqla sıx bağlı idi. Ona görə də Novruz etiqaadının özündə qüdrətli bir bolluq, firavanlıq istəyi dayanırdı. Bu dəyərlərdə insanları torpağa məhəbbət, əməyə bağlanmağa güclü çağırış vardı. Eyni zamanda həmin etiqaadlarda belə bir inam əks olunurdu ki, insan bolluq və firavanlığını yalnız öz alın təri ilə, öz zəhməti ilə yarada bilər.

Novruza qədər keçirilən mərasimlərdə məhsul bolluğu istəyi başlıca cəhət idi. İnsanda belə bir inam vardı ki, nə qədər bolluq arzulasan, onu çağırısan, o, sənə daha tez yavuuq düşər. Hər iki mərasimin başqa bir qayəsi isə yoxsullara, əlsiz-ayaqsızlara, məhsulunu çəyirtkə vuranlara, sürüsünə, zəmisinə qəza üz verənlərə kömək etmək istəyi ilə bağlı idi. «Saə mərasimi»ndə qoyunsuz evlərə qoyun verən saəcinin məramı nə qədər ülvi idi:

Qoyunsuz evlərə saə verdi,
Fatıya, Mahıya maya verdi.
Qoyunsuz evlərdə saələr saylandı,
Saəci say alıb, say verib
Obanı, ulusu aylandı.

Xalq Novruz bayramı ilə bağlı silsilə nəğmələr yaratmışdır. Bu nəğmələrdə bayram gününə qədər şumun başa çatması, qoyun-quzunun yaza salamat çıxarılması, dölün uğurlu keçirilməsi, dələmənin, südün, ətin, yağın, pendirin bol olması və s. arzulandıdır.

Bayramqabağı günlərdə qız-gəlinə bayram donluğu üçün ip əyirən cəhrəyə, evdə güzəranlıq rəmzi olan nəhrəyə, «qonça güllü, xonça güllü» xalılar toxuyan hanaya nəğmələr qoşulmuşdur. Dəyirman və dəyirmançı ilə bağlı nəğmələrdə bayram detalları yüksək poetik ifadəsini tapmışdır.

Novruz nəğmələrində təbiət varlıqlarını insan cildində təsəvvür etmək kimi animist baxışlar, antropomorfik görüşlər də özünü göstərir.

Novruzda oxunan «Duman, qaç, qaç...» nəğməsində insanla duman arasındakı mükəlimə, əslində qüvvəsini özünə tabe etmək istəyənlə tabe olmayan arasındakı mükəlimədir. Burada yenə İnsan təbiət qüvvəsi üzərində hökmran olur. İnsan dumanı qorxudur ki, çəkilib getməsə, onu cəzalandıra bilər.

Mətnin çağırış və mükəlimə sistemi Günəşi insan cildində təsəvvür edən, onu çağırən «Gün çıx, gün çıx» nəğməsinin məzmunu ilə analoji uyğunluq doğurur.

Bayramın bütün etnoqrafik cizgiləri Novruz nəğmələrində öz əksini tapmışdır. «Səməni», «A Yel baba, Yel baba», «İldə göyərdərəm səni», «Qodu-qodu», «Yağış gəlir», «Yatdı dəyirman daşım» və s. kimi nümunələr bayramı şux keçirmək istəyən xalqın arzusunu ifadə edirsə, «Həcələr, hücələr» nəğməsində bayram detallarının bütöv lövhələri əks olunur:

Həcələr, hücələr,
Uzanar gündüzlər.
Qısalar gecələr,
Sallanar torbalar.
Bacadan,
Uşaqlar pay istər

Ucadan:

- Xanım bacı, dursana,
Torbanı doldursana...

Novruz nəğmələri içərisində qışın qurtarmasını, yazın gəlməsini arzulayan nəğmələr xüsusi yer tutur. «Qarı ilə Martın dəyişməsi»ndə isə bütövlükdə iki rəmz – Qışla Yaz qarşı-qarşıya dayanmışdır. Qış nə qədər sərt, amansız olsa da, Yazın iradəsi qarşısında məğlub olur.

Yazla qışın bir-birinə zidd xarakteri «Kosa-kosa» tamaşasında daha səciyyəvi şəkildə əks olunur. Erkən təsəvvürlərlə bağlı yaranmış bu tamaşada mifoloji elementlər fəaldır.

Kosa ömrü başa çatmaqda olan kasıblıq, yoxsulluq rəmzidir, heç də o, «yazı doğmur». Türk xalqlarının mifologiyasında Kosa qışı təmsil eləmir. Yaz isə doğulmur, «dirilir». Yazın gəlişi doğumla yox, daha erkən təsəvvürlərdən olan «ölüb-dirilmə» motivi ilə bağlıdır. Yaz qarımamışdır. O, qışın rəmzi olan Qarının qılıncı ilə öldürülmüşdür. Torpaq isinəndə, zalım qarının qılıncı gücdən düşəndə Yaz dirilir, öz dirilməsi ilə də dünyanı sevindirir.

Qıtlıq, yoxsulluq, xəsislik rəmzi olan Kosa isə qarı qışın zülmkarlığından istifadə edib insanları hələ ehtiyac içində saxlayır. «Kosa ikicanlıdır» ifadəsi ölümə məhkum olan qıtlığa acı bir istehzadır.

Novruz bayramında xalq arasında bir-birindən rəngarəng oyun və tamaşalar göstərilir. Bunlar içərisində at çapma, qılıncoynatma, kəməndatma, zorxana, əyləncə, kəndirbaz, sim pəhləvanı, masqara və fərdi tamaşalar xüsusi yer tutur. Həmin tamaşalarda oxunan nəğmələr özünəməxsus oynaq ritmə malikdir.

Xalq özünün həyat, sağlamlıq, təmizlik, əmək vərdişi və s. bağlı bir çox ayin, etiqad və mərasimlərini Novruzla bağlamış, beləliklə də onların el içərisində geniş yayılmasına və kütləviləşməsinə nail olmuşdur. Novruz başdan-başa ruh yüksəkliyi, əmək coşğunluğu, torpağa, insana məhəbbət bayramıdır. Elə bu məhəbbətlə bağlı yaranmış Novruz tapmaca, atalar sözü, məsəl deyimi və adətlərində ulu babalarımızın müdrik dünyagörüşü, humanist baxışları, həlim, qayğıkeş təbiəti özünü göstərir. Bu nümunələrdə xalq gigiyenasının əhəmiyyəti, onun təbliği, yaxşılıq, xeyirxahlıq, vətəni sevmək, dostluq, həmrəylik, tolerantlıq və s. kimi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər əks olunmuşdur.

Novruz etnoqrafik həyatı Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan sırf milli elat həyatıdır. Bu, bütövlükdə Azərbaycan xalqının torpağı sevməyə, onu əzizləməyə, torpaqdan daha bol nemət götürməyə çağıran əməkçi insanın dünyəvi yaz bayramıdır.

Bu gün bizimlə birlikdə Novruzunu Arazın o tayında qalan Cənubi Azərbaycan, Orta Asiya, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Çin, Albaniya, Makedoniya, Hindistan və başqa ölkələrdə yaşayan üç yüz milyondan artıq toplum ən əziz bayram kimi qeyd edir. Novruz Kanadada, Amerikada, Fransada və başqa ölkələrdə vətən həsrəti ilə yaşayanlar arasında da unudulmur. Novruzun sorağı dünyanı dolaşır, Novruz dünyanı bəzəyir.

İnformatik məlumatın tam mətni rus və ingilis dillərində də təqdim olunur. Mətn prof. A.M.Nəbiyev tərəfindən hazırlanmışdır.